

ALLIKAS JA KOMMENTAAR

KES OLI “NELJANDA” NARVA VAPI OMANIK?

Tiit Saare

Igal heraldilisel vapil on kindel omanik või vapisubjekt, olgu selleks isik, perekond, suguvõsa või halduspiirkond. Vapp tekkis algselt konkreetse lääniisanda pitsatil tema tiitlit tähistava kilbipildina. Mainitud algvapi eristamiseks hilisematest rüütli- ja perekonna eravappidest sobib kasutada terminit “tiitlivapp”. Selle nimetuse alla mahuvad eelkõige vapid, mis esindasid lääniisandat või valitsejat kui tituleeritud isikut. Keskajal koosnes tiitel lääni nimest ja antud isiku staatuse astmest (kuningas, keiser, hertsog, krahv). Tiitlivappidest kujunesid hiljem tänapäeva Euroopa ajaloolised riigivapid. Tiitlivappide eeskujul hakkasid ka tiitlita rüütlid oma kilpe kasutama vappidena, millele aitasid kaasa turniirid ja turniiride jaoks koostatud vapiregistrid. Rüütlivapi “tiitliks” oli isiku nimi ja päritolule viitav kohanimi. Mõnel juhul võis kohanime asendada veel hüüdnimi. Seega – omanikuta ja nimeta vapp ei saa olla pärisvapp, see on dekoratiivne pseudovapp. Küll aga võib leida vappe, mille omanik on antud hetkel teadmata või unustatud ja sel juhul võidakse seda ekslikult omistada mõnele teisele vapisubjektile.

1909. aastal ilmus parun von Hoynigen-Huene koostatud *Eestimaa ja Põhja-Liivimaa Kubermangu Telefonikaart*.¹ Selle tiitellehel esitati kõigi Eesti ala linnade vapid, sh Narva linna vapp, millel on kujutatud sinist nelitatud kilpi punaste linnavärvate, mustade kahurikuulide ja diagonaalselt üle kilbi ulatuva piigiga. Piigil olev lipp pidi viitama Dannebrog-

¹ Artur Taska, *Eesti vapp. Su üle Jumal valvaku...: [vappide ajaloost]* (Tallinn: Kupar, 1993), kolmas värvitahvel.

ile ja sellega Taani kuninga poolt Narvale antud linnaõigusele. Kirjeldatud vapp erines oluliselt juba Rootsi ajal Narva linnale ametlikult kinnitatud vapist, millel on sinisel kilbil kaks vastamisi ujuvat kala, mõök, saabel ja kolm kahurikuuli. Kuidas aga ilmusid Narva linna vapile kindluseväravad ja lipuga piik?

Parun Hoynigen-Huene ei olnud esimene, kes kirjeldatud vappi Narva linnale omistas. Esimest korda tegi seda ajaloolane ja pedagoog Johann Gottfried Arndt, kelle 1753. aastal ilmunud *Liivimaa kroonikas* kirjeldatakse kaitselinnuse väravate, kahurikuulide ning üle vapikilbi teist ja kolmandat kilbiveerandit ühendava kaldse kūrassiiripiigiga kilpi Narva linna “neljanda” vapina.² Kroonika koostaja väitel pärinevat see 1650. aastal koostatud Rootsi rüütelkonna ja aadli vapiraamatust. Pedagoog ja muinustekoguja Johann Christoph Brotze (1742–1823) pidas aga mainitud vappi Rootsi vapiraamatu koostaja “jõude seisva aru väljamõeldiseks”.³ Samas ei olnud nad mõlemad kindlad, et seda vappi kasutati just linnavapina. Ka hilisemad ajaloolased kahtlesid selles.

Ülalmainitud telefonikaardil kirjeldatud vapi esitamine Narva linna sümbolina, kuigi ametlikult kasutati kalade ja mõökadega linnavappi, oli arvatavasti selle trükise koostaja nägemus. Valdavalt jäid baltisakslastest ajaloolaste ponnistused, leida Narva “neljandale” vapile autentne subjekt, tulemusteta. Veel 1991. aastal Narva linna heraldikast ajaloolise ülevaateartikli koostanud Aleksandr Nikitjuk pidi nentima, et vapi kuuluvuse täpsustamine ei ole seni õnnestunud.⁴ Võimaliku seletuse esitas J. C. Brotze materjalide põhjal kokku pandud raamatu *Estonica* üks koostajatest Ivar Leimus, omistades nelitatud kilbige vapi Narva linnuseläänile, mida võidi 1648. aastal pidada ka linna vapiks.⁵

Enam kui kaks ja pool sajandit üleval olnud küsimusele vastuse otsimine toob esile tööga, kuivõrd oluline on ka ajaloolasele, kes otseselt heraldikaga ei tegele, omada vähemalt algteadmisi vapindusest ja selle valdkonna seaduspärasustest. Seda enam, et tegelikult oli vastus kõikide silme ees, seda ei osatud lihtsalt välja lugeda. Oldi kinni vapikilbil esitatud pildis

² Johann Gottfried Arndt, *Der Liefländischen Chronik*, II (Halle, 1753), 310. Narva linna pitsatitest ja vappidest mainib Arndt esimesena kroonitud tuuraga linnapitsatit, teisena orduristi ja kahe roosiga linna “kaubamärki” ja kolmandana Rootsi kuninga Johan III poolt 1585. aastal kinnitatud kalade ja mõökadega tõelist linnavappi.

³ Johann Christoph Brotze, *Estonica*, koost. Ants Hein, Ivar Leimus, Raimo Pullat, Ants Viires (Estopol OÜ, 2006), 55.

⁴ *Narvskaja Gazeta*, nr. 43, 11. aprill 1991, 3.

⁵ Brotze, *Estonica*, 56.

ega pööranud tähelepanu ühele olulisele detailile, mis oleks andnud vastuse küsimusele vapi omanikust. Selleks detailiks oli vapikilpi ehtiv kroon.

Kui tänapäeval tõlgendatakse mitmete vabariikide (Ungari, Bulgaaria, Gruusia, Serbia, Tšernogooria) riigivappi ehtivat kuningakrooni riikluse ajaloolisuse rõhutamisena, siis algselt tähistas kroon monarhi kuningavapil tema tiitlit. Krooni algset tähendust kannavad tänapäeval jätkuvalt monarhistlike riikide valitsejate majesteedivapid ja riigivapid. Ajaloos on näiteid, mil erandkorras võis valitseja anda linnale koos teatud privileegiidega õiguse kasutada valitseja krooni. Eriti levinud oli see Saksa-Rooma riigis, kus keisri kroon tähistas nn keisrilinna staatust. Eesti linnadest ainsana omas sellist seaduslikku õigust Tartu. Krooni kasutamise õiguse andis Tartule 1584. aastal Poola kuningas Stefan Batory.⁶

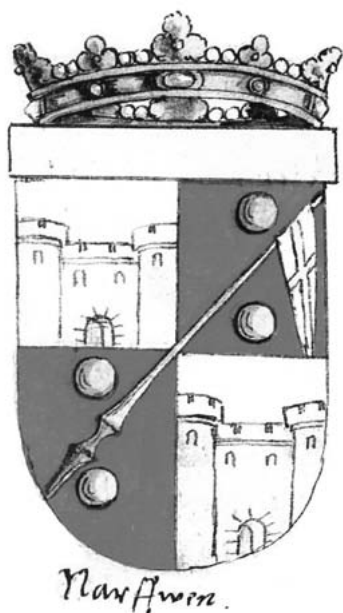
Narva linnale omistatud “neljandat” vappi ehib aga hertsogikroon. See heraldiline sümbol ei saanud kuuluda linnale. Põhja-Eesti linnadele, nagu Tallinn, Rakvere ja Narva, andis linnaõiguse Taani kuningas. Sel ajal linnadel puudus vapiõigus ja linnapitsatis viidati linnaõiguse andjale krooniga. Hertsogi kroon sai viidata vaid ühele tõigale – vapi subjektiks pidi olema “Narva hertsog”. Seda väidet toetab näiteks J. G. Arndti viide mainitud vapi kujutamisele Rootsi rüütelkonna vapiraamatus. Teadaolevalt rüütelkondade vapiraamatutes ei kujutatud linnade vappe, ammugi mitte linnuseläänide vappe, juhul kui need üldse olemas olid.

Rootsi ja Vene ajal jagunes tänapäeva Eesti kahe hertsogkonna – Eestimaa ja Liivimaa – vahel. Vihjet võimaliku “Narva hertsogkonna” olemasolust ei leia ka kõige põhjalikumatest Eesti ajalugu käsitlevatest töödest. Samas ei luba kirjeldatud Narva vapp selles kahelda. Kui laiendada antud teemaga seotud ajalooallikate valikut, leiab väitele veelgi suurema kinnituse. Antud juhul oli üheks juhtlõngaks Soome heraldiku Kari K. Laurla esitatud viited Rootsis leiduvatele vapiajaloolistele allikatele. Tema koostatud trükises *Liehuvat värnit* esitatud illustratsioonidele toetudes võis seni määramata staatusega Narva vapi järjepidevat kasutamist dateerida ajavahemikku 16. sajandist 18. sajandi alguseni.⁷

1593. aastal õmmeldi koos teiste Rootsi läänide vappidega kuningas Sigismundi vapilipule ka Narva hertsogi vapp. Narva hertsogi vapp on esindatud valitseva regendi hertsog Karli 1598. aastal joonistatud portreel. 1604. aastal esitati vappi sama valitseja kuningaks kroonimise auks vermitud 20-margasel hõbemündil ja 1606. aastal vermitud kuldtukatil. Narva vapp ei puudu ka 1617. ja 1618. aastal joonistatud Gustav II Adolphi portreedel. Narva vapp

⁶ Tiiu Oja, Eero Medijainen, *Eesti vapid ja lipud* (Olion, 1993), 22.

⁷ *Liehuvat värnit*, 2 (154, 32 vsk) (2003), 22, 26, 28, 33, 35, 36, 39, 44.

Joonis 1. Narva hertsogi (hertsogkonna) vapp 1581(?) (Kungl. Biblioteket, D 400, l. Vip).

on esindatud 1642. aastal ilmunud esimese soomekeelse Piibli tiitellehel kuninganna Kristiina paraadportree vappidest raamistuses. Viimane Narva hertsogi tiitlivappi kujutav originaalallikas on 1701. aastast pärinev Karl XII suur majesteedipitsat. Toodud näidete puhul ei anna võimalust kahelda vapisubjektis selle juurde paigutatud nimi “NARVIA”, “NARFVEN” või “NARVA”.

Esitatud loetelust piisab väitmaks, et “tundmatut” Narva vappi kasutati vähemalt 160 aastat enne J. G. Arndti kroonika ilmumist ning kindel on ka see, et seda vappi kasutati Rootsi kuningate heraldilises titulatuuris järjepidevalt üle sajandi. Sel juhul igasugune väide vahepeal “unustatud” kaladega Narva linnavapi asenda-

misest “ajutise linna vapiga” ei pea paika.

Senises ülevaates ei ole veel esitatud Narva vapi algallikat. Selleks on Stockholmi Kuninglikus Raamatukogus asuv piiskop Laurentius Petri koostatud *Rootsi kroonika* (*Svenska chrönika*) juurde kuuluv Rootsi läänide vappe esitav käsikiri *D 400*. Selle viiest lehest koosneva ja kahtekümnet üheksat vappi kujutava käsikirja viienda lehe pöördele on joonistatud nelitatud kilbi ja kürassiiripiigiga *Narffwen*’i vapp. Vappi ehib Rootsi vana hertsogikroon. Erinevalt Hoynigen-Huene telefonikaardil esitatud sinise põhjaga vapist on sellel kaks kilbiveerandit värvitud punaseks. Nendel kujutatakse kuldseid kahurikuule. Vapi esimesele ja neljandale veerandile joonistatud linnavärv ja selle taust on värvimata. Värvimata on millegipärast jäetud ka teise korruse kahurikuulidega punaseid kilbiveerandeid kaldselt ühendava kuldse kürassiiripiigi ristilipp. Kui J. G. Arndt kirjeldas *Liivimaa kroonikas* seda Taani lipuna, mis *Eesti ja Põhja-Liivimaa Telefonikaardil* moondus hõljuva ristiga Šveitsi lipuks, pidi see hoopis kindlasti olema Rootsi kollase ristiga sinine kuninga sõjalipp.

Omaette küsimuseks jääb käsikirja *D 400* tegeliku loomise dateerimine. Kuninglikus Raamatukogus viidatakse 1621. aastasse dateeritud Laurentius Petri kroonikale. Rootsi ja Soome ajaloolased, nagu Clara Nevéus, Bror Jacques de Wærn, Tuukka Talvio jt on paigutanud käsikirja loomise ajavahemikku 1570–80, s.o Liivimaa sõdade perioodi.⁸ Samas leiab ebamäärase dateeringu täpsustamiseks kohaseid viiteid käsikirjas endas ja need on seotud Eestiga. Kui eeldada, et vappe ei joonistatud vallutamata valduste tähistamiseks, siis käsikirjas esitatud Narva (*Narffwen*) ja ka Ivangorodi (*Iwanegård*) vapid joonistati pärast mainitud linnade vallutamist 1581. aastal. Teise piirdaatumis leidmisel aitab käsikirja kolmandal lehel koos Södermanlandi, Västermanlandi ja Dalarna vapiga neljandana kujutatud kolme leopardse lõviga kilp. Ei ole kahtlust, et tegemist on ajalooliselt varaseima Eestimaa vapi kujutamise. Kilpi ehtiv pärlitega vana hertsogikroon ja nimi “Lifflandh” viitavad kuningas Johan III selleaegses tituluuris esinevale “Liivimaa eestlaste hertsogi” (*över de Ester I Livland hertig*) tiitlile. Harju-, Lääne-, Järva- ja Virumaa liideti üheks Eestimaa hertsogkonnaks 1584. aastal. Mainitud asjaoludele tuginedes saab käsikirja valmimise ja ühes sellega Narva ja ka Eesti vapi loomise paigutada ajavahemikku 1582–84. Võib-olla leidub siin ka vastus küsimusele, miks Narva vapp on poolikult värvitud.

Kui eeltoodu tundub ainult paarile ajalooallikate liigile toetudes liialt julge spekulatsioonina, siis on kohane esitada veel ühte allikaliiki, nimelt maakaarte. Vihje Põhja-Eesti ala jaotamisest kaheks leiab juba Liivimaa sõdade ajal 1573. aastal Antverpeni astronoomi ja matemaatiku Joannes Portantiuse koostatud Liivimaa kaardil.⁹ Kaardi joonistamise ajal kuulus Ida-Eesti (Virumaa) veel Moskva tsaari ülemvõimu alla. Kas sellepärast on kaardil nimed “WIRLAND” ja “HAREN” omavahel vahetuses? 1662. aastal Hollandi kartograafi Joan Blaeu koostatud Liivimaa kaardil katab kogu Põhja-Eestit kiri “ESTHONIA” ja Virumaa kohale on joonistatud kolme leopardse lõviga vapp. Alutaguse (*Aletakia*) on kirjutatud samas kirjas kui Virumaa (*Wiria*), Järvamaa (*Iervia*), Harjumaa (*Harria*) ja Läänemaa (*Wicia*).¹⁰ Kaardil puudub igasugune vihje Narva hertsogkonnale, kuid kindlalt ja üheselt mõistetava vihje selle võimalikust olemasolust

⁸ Clara Nevéus, Bror Jacques de Wærn, *Ny Svensk vapenbok* (Streiffert, 1992), 34; Tuukka Talvio, *The Lion of Finland* (Helsinki, 1999), 12, 13.

⁹ LIVONIAE PROVINCLAE AC EIVS Confinium Verus et elegans typus / Io. Portantius Cosmographus Delinea, [Antwerp, 1573–1598], vasegravüür, 22 × 24 cm (*Theatrum orbis terrarum* / Abraham Ortelius; 100).

¹⁰ LIVONIA vulgo Lyefland (Amsterdam: Joan Blaeu, 1622), vasegravüür, 48 × 37 cm (Joan Blaeu, *Atlas maior sive cosmographia Blaeuiana* / 2; 10).

esitatakse Rootsi maamõõduametniku Anders Bure 1667. aastal koostatud kaardil.¹¹ Sellel on Eestimaa kolme leopardse lõviga kilp koos nimega “ESTONIA” joonistatud Harjumaa kohale, nelitatud Narva vapiga kilp koos kirjaga “Alentake” jääb Virumaa alale. Mõlema vapi võrdset staatust esitab hertsogikroon. Kahe viimase mainitud kaardi võrdlemisel võib spekulereida, et Narva hertsogkonnast ei teadnud Hollandi kartograaf midagi, küll aga Rootsi kartograaf.

Kui mitmed rootsiaegsed piktograafilised allikad viitavad ilmselt Narva hertsogkonna võimalikule olemasolule, siis kirjalikud allikad sellest vaikivad. Rootsi kuningate heraldilises titulatuuris esitatud Narva vapile ei ole õnnestunud leida viidet samade valitsejate verbaalses titulatuuris. Miks? Sellele küsimusele saab antud juhul vastata spekulatiivselt.

Erinevalt keskaegsetest tiitliläänidest olid varauusaegse Rootsi kuningriigi hertsogkonnad eelkõige monarhi titulatuuris ajaloolise staatusega halduspiirkonnad, mille haldamiseks ei vajatud eraldi valitsusaparaati. Riiklik halduspiirkond oli tavaliselt hertsogkonna piiridega kattuv kubermang. Tiitlilääni staatus seostus väljaspool Rootsit eelkõige kuningale ustavusvande andnud ja paralleelselt kuberneriga hallanud aadlike omavalitsusliku rüütelkonnaga. Kuningas Johan III võis omada ideed orduaegse Narva ja Vasknarva foogtkonda kuulunud Viru ja Alutaguse vasallidest moodustada Narva rüütelkond. Rüütelkond jäi siiski kohalike vasallide vähesuse tõttu loomata ning Alutaguse ja Viru mõisnikud kuulusid enamasti koos Harju-, Järva- ja Läänemaa vasallide ja aadlikega Eestimaa rüütelkonda. Samas kehtis Alutagusel orduajast kinnistunud Viru-Järva õigus. 1642. aastal liitis kuninganna Kristiina Alutaguse halduslikult ja kiriklikult Ingerimaaga ning sinne aadelkond arvati Ingerimaa rüütelkonda. Üheksa aastat hiljem taastas kuninganna Alutaguse haldusliku kuulumise Virumaa koosseisu ning siinsed mõisnikud naasid Eestimaa rüütelkonda.

Alutaguse (Ida-Viru) halduslik edasi-tagasi “loksutamine” viitab Rootsi keskvõimu ebamäärasele nägemusele antud piirkonna halduslikust kuuluvusest. Võimalik, et Johan III poolt kavandatud Narva hertsogkonnast pidi kujunema Alutaguse ja Viru maakonda hõlmav ja Eestimaast eraldi seisev haldusüksus. Kuigi hertsogkonna loomine jäi teostamata, jätkati valitsejate heraldilises titulatuuris Narva hertsogkonna vapi esitamist. Tallinnast küllalt kaugel asuvast Narvast pidi Rootsi keskvõimu soovil rajatama kuningriigi idapiirile oluline kaitsevall. Narva linn ümbritseti tollal moodsa ning sõjaliselt efektiivse bastionide süsteemiga. 1640. aastatel

¹¹ Nova et Accvrata Orbis Arctoi Tabvla Geographica (1667), vasegravüür, 36 × 25 cm (*Suecia antiqua et hodierna* / Erik Dahlberg).

toetas tolelaegne riigikantsler Axel Oxenstierna ideed muuta Narva linn Rootsi riigi teiseks pealinnaks. 1653. aastal nimetati Narvas isegi ametisse eraldi linnusekrahv. Narva linnal oli õigus müntida raha, millel kujutati kuningakrooniga ehitud kaladega Narva linnavappi.¹²

Miks J. G. Arndt ja J. C. Brotze sellest midagi ei teadnud? Võimalik seletus oleks, et 18. sajandi keskpaigaks oli Rootsi ajal tegelikult loomata jäänud Narva hertsogkonna sisuta vapp unustatud. Selle kasutamise lõpetas Peeter I pärast linna vallutamist 1704. aastal. Narva linn liideti hiljem Peterburgi kubermanguga, kuna Narva hertsogkonna võimalikud valdused moodustasid Viru kreisi. Narva hertsogkonna vapi unustamisele aitas kaasa siinsete ajaloouurijate piiratud ligipääs Rootsi riigiarhiivi materjalidele.

---

¹² Ivar Leimus, *Numismaatika alused* (Tartu, 1996), 91.

